

սին մը ներշնչուած է Եւրպիդէսէն, կամ
Շէքսպիր մը՝ իտալացի քրոնիկագիրներէն :

Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան.
— Այս օրերս երեւցաւ երկրորդ հատորը Հ. Ս.
Էփրիկեանի Բնաշխարհիկ բառարանին: Այս գե-
ղեցիկ ու բազմօգուտ աշխատութիւնը Վենետիկի
վանքին պատիւ բերող գործերէն մէկն է: Հ.
Էփրիկեան հաւաքած է՝ ցարդ ծանօթ աղբիւ-
րներէն՝ բազմաթիւ շահեկան ծանօթութիւններ
մեր հայրենիքին բոլոր գաւառներուն, քաղաք-
ներուն, գիւղերուն, գետերուն, լեռներուն
վրայ եւ խմբած ու դասաւորած է զանոնք բա-
ռորանքի ձեւով, եւ ձեռն պատկերներով լուսա-
ւորանք: Գործին ասակին հատորը մեծ յալոգու-
թիւն գտաւ եւ չուտով երկրորդ ապագործութիւն
ունեցաւ: Ոչինչ աւելի հասկանալի է քան այդ
յալոգութիւնը. ամէն Հայու համար անհրաժեշտ
պարտականութիւն է մանրամասնօրէն ճանչնալ
իր խայրերուն երկիրը. այս բառարանը մեծապէս
կը գնահատուի այդ ծանօթացումը: Չեմ տարա-
կուսիր որ միեւնոյն յալոգութիւնը պիտի գտնէ
նաեւ այս երկրորդ հատորը :

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՇԱ ԱՐՄԱՆԵԱՆԻ

Թուէն 18/30 մարտ 1887

Մեծ. Ստեփան ՀՔ. Պ. Փափաղեան

ի Կ. Պոլիս

Չորս օր յառաջ փարիզէն ճորդ նամակը քեզ
ուղղելէ յետոյ՝ այսօր իսկ հարկ կը տեսնեմ
արտասովորաւ այս գրեւ, որպէս զի չ'մոռցած
քեզ հաղորդեմ ինչ որ պատշաճ է գիտնալդ
ազգային խնդրող նկատմամբ:

Ազգային խնդիր ըսելով պարզապէս Հայ-
կական ինքրորդ կը հասկնամ: Այս խնդրոյն
մասունք տրուեցաւ այն ժամանակ, ո՛ր հարկ էր
որ ծագէր, չ'էր կարելի չ'ծագել, եւ ասոր ա-
պացոյցն այն է՝ որ նոյն իսկ Տէրութիւնը մաս-

նակցեցաւ ազգայնոց ջանից(1). իսկ այժմ այն-
պիսի ժամանակի մը հասանք, որ ալ առէ է դա-
ղարին ամենայն ջանք եւ ձեռնարկութիւնը
ԱՐՏԱՔԱՅՍ, եւ ամենայն կարողութիւնը եւ զո-
հողութիւնը ներքին բարենորոգմանց յատկա-
ւորն. պատճառ՝ վասն զի այսօր Եւրոպա Թուր-
քիոյ նկատմամբ գաղափարն եւ ընթացքն բոլո-
րովին փոխած է. ո՛չ միայն Գրիստոնեայ հա-
սարակութիւնները մասնաւոր խնամարկութեան
արժանի չ'ըսածք եւ անոնց ազատագրութեան
օգնելու արամագիր չ'է, այլ եւ արդէն ազա-
տագրեալ Յունական, Սրպական, Պուլխարա-
կան եւն փոքրիկ ազգաց անհանդարտ ընառ-
րութիւնն եւ աղմկալոյզ ձեռնարկութիւններէն
զղուեալ, եւ գրեթէ ամենքին աստ եւ անդ
Մամուլական հպատակ ժողովուրդներ ունենա-
լով՝ Մամուլականութեան նուիրական Գլուխ
ճանչցուած Յամ. Սուլթանին իշխանութիւնը
փայփայելու քաղաքագիտական հարկին ներքեւ
գտնուելով, անոր իշխանութիւնը զօրացունելի
եւ ներթափանց ազատական ձգտումները ջնա-
լասել իրենց սկզբունք ըրած են(2): Միւս կող-
մէն Աղզի եւս կարծեմ հասկցաւ որ եթէ բրեժ
ազատագրութիւնը փութացուի, զանի իբր քա-
րօրութեան սարմուք ընդունելու եւ ընդւ-
նաւորելու յարմար գետին չ'ունինք. սակաւա-
թիւ ենք, ցրտեալ ենք, աղքատ ենք, տպւո
ենք, եւ ասոնք չեն այն յատկութիւններն որ
ազգի մը յառաջդիմելուն անհրաժեշտ պայման
ներն են: Սոյնպիսի պարագայից մէջ Աղզին
համար Եւրոպիոյ զգաւանքն եւ Տանկաց դա-
րոյթին իւր վրայ չ'ըրա իրելու եւ ծաղրելու, մի-
անգամայն անուշի զորքն չ'մտնուելու հոմար
յաւադոյն եւ իմաստազոյն ընթացքն է ԱՄՓՈ-
ՓՈՒԻԼ եւ բոլոր այժն ներքին ուսումնական եւ
արհեստական զարգացմանն սպասել, մինչեւ որ
ժամանակներն փոխուին եւ հնար ըլլայ նոյն իսկ
մեզ վիճակից բայց սրբող տարրը համարա-
լութեամբ(3) մեր կործանեալ տաւը վերա-
կանգնել եւ կանգնել զայն իբր Թուրք հիս-
պանին անդ զօրութեան դէմ՝ որ զամենայն եւ
զամենեւին կ'սպասեայ հանապաղ(4):

Բայց ասոր հետ միատեղ՝ ո՛չ անցալի մոռ-
նալ հարկ է, եւ անոր վերաբերեալ յիշանց
խաթարել, եւ ո՛չ ապագայէն յուսակուուր ին-
չել:

Մեր ազգային յիշանցը ներքին անուան
վրայ յերկրեալ է, ձգելու է այնպէս, թէ եւ
կատարեալ իրաւացի չ'ըլլայ(5). Թո՛ղ պատմու-
թիւնն ա՛յնպէս արձանագրէ, սխալ ըլլայ խնդ-
րիւր եղելութեան վրայ է եւ ո՛չ անձի, միթէ
կրթութիւն եւ Շարքմանիւր իրաւա՛մ կը վայե-
լին Եւրոպայեաց քաղաքացու մին իրենց գործոց
համար. հակառակն է թերեւ ճշմարիտ, բայց
հոգ չէ՝, ա՛նչն մեծ գործ անուշին մը կարող է,
անուշին արտուել է, այն կը մնայ, եւ պէտք է
մնայ թէ եւ սխալ ըլլայ, զի մարդ չ'կայ չ'գիտ-
ցող որ պատմութիւնն յաճախ ստուծութեան,
խաբէութեանց, մեքենայութեանց կերտուած
մի է, եւ սխալանացն ուղղինք զարձակ ինքն է:

A.R.A.R. @

Կը հասկնայ ի՞նչ լուսն կամք կընեմ եւ ի՞նչ պատճառաւ կը գրեմ զատուիք։
Ողջունել սիրոյ

Անձնուէրդ
Ս. Ա.

Թուրքն 4, 16 ապրիլ 1887
Մեծ. Ստեփան Ն. Գ. Փարսադեան

Ի Կ. Պոլիս

Պատուական բարիկամս,

... Կալով նախքան քո նամակներուդ միջոյն մէջ գրածիդ՝ որով կը մերժեալ իմ կարծիք թէ « ազատագրութեան անհրաժեշտ եղող տարերէն զուրկ կը գտնուիք այժմիկ », իրաւամբ առարկելով թէ առ ի՞նչ ուրեմն Ծ տարի յառաջ ծագունն Հ. խնդրոյն, կը պատասխանեմ. այն հազուադէպ միջոցին ուր այլապէս լարական պայշար մի գրքմամբ հին տունէր կը կործանէր եւ նորիկ կը վերականգնէր, եւ մեծագոր ազնիւք անգամ վերանծնութիւն չ'ունեցան անշահախնդիր լինելու եւ իւրաքանչիւր պատատ մի կորչելու հետամուտ եղան եւ յաջիտակեցին, մե՛նք միայն անտարբեր պէտք էր մնայինք եւ չ'ախտակէնք գէթ փշրանքը կը կորզել միջազգային հաշիկներովն. ա՛յ, չ'եմ կարծեր. հարկ էր, ընդհակառակն, աշխատիլ, եւ աշխատուեցաւ եւ յաջողեցաւ, բայց այն պարագայն իսկ որով Ծ — Ս տարուան աւագին ժամանակամիջոց մ'անգամ չ'առեց՝ մեզ բաժին հանուած բարեաց գէթ բռնածնեալ վայելու՜մ յաջողցունել, քաւական մեծ ապացոյցն է որ արժանաւորութիւն չ'ունենէր, եւ ամաչելով կը խտտովանիմ որ դեռ ա՛յսօր եւս չ'ունինք, բայց յուսահատիլ պէտք չէ, քանզի բան մի չ'կորուսեցին յայնժամու աշխատութեամբք, ընդհակառակն՝ Ազգին ծառնոթացումը շահեցանք ի հրապարակի քաղաքակրթեալ աշխարհի՛ թերեւս առանձն ընէ Մեծին Տիրանայ փառաւ որ թաղաւորութեան ժամանակն, եւ այսօր եթէ իմաստութեանս վարսէրք, շրջապագութեամբ ընթանանք, ՌՈՒՍԸ ՄԻՇԵՏ ԹԵՆԱՍԻ ՆԵԿԱՅԵՆԻ, ՋՕՄԱՆԵՆԻ ՄԻՇԵՏ ԲԱՐԻԿԱՍ ՄԵԼԵՔ ՊԱՇԵՆԻ, 45, կարող ենք եւ պէտք է աշխատինք ներքնապէս զօրանալ ուսմամբք, կրթութեամբ եւ հարստութեամբ եւ յուսելով հրաւանք՝ որ որ 78թ սերունդեալը պիտի հնձնէք եւ յաջեանանք եւ ուրախանանք (գէթ մեր ոռկերտութի չ'գերեզմանի) ազդովմիւ Բաղադակաւորութեան մէջ յանկարծազգի յուսով ներքիլ է, բայց անկէ օգտելու համար նախառնեցող մէջ յառաջիմեկու գաղափարելու չէ. որ չ'աշխատի ապագայն յիշելու, չէ արժանի ապագայի։

Մնամ միշտ Բոյոյ
Ս. Ա.

1) Զմալելիք է այս անգամ՝ իբր վարձարակ տակաւ միամտութիւն, — եւ շատ նշանակաւոր. — « Տէրութիւնը (Օսմանեան տերութիւնը) մասնակցեցաւ(?) Հայոց ջանքերուն »... Մասնակցեցաւ, անշուշտ, այդ ջանքերն ի գեւ-

րեւ հանկուտ համար. Եւ կրնա՞ր՝ այնպէս՝ մասնակցել. Եւ անուրի չէ՞ որ Ստեփան փայաւայդ շրջանի « վարիչներն » մին, անկարող եւ զած ըլլալ ասիկա հասկնալու։

2) Այդ « սկզբունքը » նոր չէր. Պիքընսֆիլտան Անգլիային սկզբունքն էր, որ Պերլինի վերածողովին մէջ մասամբ յաղթեց Ռուսիոյ ներքեւ եւ աւելի վերանծն սկզբունքին, Էւ վերածողովէն յետոյ՝ Ռուսիան ալ ձանձրացած եւ ինչ ինչ ապերախտութիւններէ թուցած ըլլալով՝ տարածուեցաւ եւ տիրական դարձաւ։

3) « Տիրող տարեր համերաշխութեամբ Հայոց կործանեալ տունը վերականգնել »... Այս յոյսը կրցեր են ունենալ մեր վարիչները... այս յոյսը Թուրքին վրայ, որ այնքան նահանգներ կորսնցոյց՝ որովհետեւ ոչինչ կ'ուզէր չ'ունենէլ ինքնաբերական՝ քաղաքներուն... Միշտ նոյն հիմնական գգաշուժն է, — ներքնապէս « սարքակաւն »... « Թուրք, ինչ ալ ըլլայ, աղէկ մարդ է. Ռուսին ձեռքը չիտանք, ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ, Թուրքն բաժնուելու չէ. Թուրքը որ կուգայ որ մեզի աղաատութիւն ալ կուտայ, համբերենք, ամփոփուինք, զարգանանք, եւ Թուրքն յաճումիք... » Թուրքը մեր ստուրը կը մտնէ, մեր ազդիկները կ'առնանգէ, մեր կեկողեցիները կը պղծէ, մեզ կ'արհամարհէ, կը քօրէ, կ'անպատուէ, մեզ զան տեղ կը դնէ, մեզ կը շահագործէ, հող չէ, զաւ չէ Է յիշ, բայց աղէկ մ'ըզ է. չբաժնուինք Թուրքին...։

4) Պարզ է, չէ՞. Հայը իր տունը պիտի վերականգնէ իր Թուրք Օսմանեան պետութեան՝ ընդգծել Ռուսին... Եթէ Թուրք տարրը այդ բանը ինքնին հասկնալու կարող ըլլար եւ այդ իր շահերուն իրօք ձեռնուռ պայտաւական փոփոխութիւնն իրապօրէ՛ք՝ ոչինչ պիտի ունենայի բակու. բայց չէ՞ որ անիրեւ է թէ Թուրքը անկարող է այդպիսի հետաւետ ու լայնողի բան մ'ընելու. Թուրքը իր ձեռքով բտրուկ կեանքութիւն ազատութիւն տայ... Ենեղ ըլլալու է յուսալու համար զայդ՝ իսկ, ծառնոթ ըլլալով Թուրքին հոգեբանութեանը, ցանկալ ըլլալով շարքարտագոյնին պատուարն ըլլալ ընդդէմ նուազ քարաքորին, չարող ու տգէտ մահմադականին թուանք ըլլալ ընդդէմ ծառնոթ լիբերին արտաքող եւ Արեւելքի քրիստոնէից ազաւան հարցը առաջին անգամ յարուցանող Ռուսին, անխելութիւն, տիրացուութիւն, սարկութիւն էր եւ ուրիշ ոչինչ։

5) Այս սողիկը հետաքրքրական են, ի՞նչ ըսել կ'ուզէ Ստեփան փայաւայ ինչո՞ւ այս վերապահումը ներքէս Պարսիկացի նկատմամբ։

6) Անգամ մը եւս Ստեփան փայաւայ որոշապէս կը պոռայ իր թրջատիրութեան եւ առաւանդութեանը. կը տեսնուի թէ Երթան իրաւունք ունէր 1878թ մեր ազգային քաղաքականութեան վարիչներուն խորապէս « հակառուս » զգացումներ վերագրելով Եւրոպայի չեչուտ որովհետեւ Պ. Զերազ հերքած էր այդ իրողութիւնը։

Ա. Զ.